

ӘОЖ 591.524.2 <https://doi.org/10.54944/kzbke128wq94>

Тарбағатай МҰТП омыртқалы жануарларының алуантүрлілігі және олардың мекендеу орындарының сипаттамалары

Қабсаметов Р.Ж.

Тарбағатай мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, Шынқожа көшесі 70А, Үржар ауылы, 071700, Үржар ауданы, Шығыс Қазақстан облысы, Қазақстан.

E-mail: rinat_3747@mail.ru

Тұжырым. Мақалада тірі организмнің өзін айнала қоршаған табиғи ортамен тығыз байланыста ғана өмір сүре алатындығының әсерінен өзіне қолайлы орталарда ғана кездесетіндігі баяндалған. Шын мәнісінде алғашқы кезде жануарлардың қоршаған ортаны таңдауы емес, керісінше, қоршаған ортаға олардың бейімделушілік әсерінің болғандығы түсіндіріледі. Жануарлардың тіршілік ету ортасының ерекшелікте және Тарбағатай мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің аумағында кездесетін экожүйелер және сол экожүйелерде мекендейтін жануарлардың түрлері көрсетілген.

Кілт сөздер: фауна, эндемик, реликті, табиғат, өзен, тау, ареал.

Кіріспе

Тарбағатай – Қазақстанның оңтүстік-шығысы мен Қытай аумағындағы орташа биік тау. Тарбағатай тауы Аягөз өзенінен Хабар асуына дейін 180 шақырымға созылып жатыр. Тау Алтай мен Жетісу Алатауының аралығында орналасқандықтан, табиғаты екеуіне де ұқсас болып келеді (сурет 1).

Сурет 1 – Тарбағатай тауының қыс мезгіліндегі бейнесі
Figure 1 – Winter snapshot of Mount Tarbagatai

Кез келген тірі организм өзін айнала қоршаған табиғи ортамен тығыз байланыста ғана тіршілік ете алады. Олар – топырақ, су, минералды заттар, жер бедері және атмосфералық әр түрлі құбылыстар. Табиғи ортаның компоненттері тірі организмдерге оң немесе теріс әсер етуі мүмкін. Сондықтан әрбір организмнің өзіне ғана қолайлы ортасы немесе мекені болуы тиіс. Мәселен, көлбақа үшін қалыпты өсіп-көбеюіне қолайлы орта -ылғалы мол көл жағасы. Ал, қуаң дала немесе шөлейтті жерлер ол үшін қолайсыз, тіршілік ете алмайтын орта болып табылады. Бірақ та организм үшін табиғаттың барлық элементтері белгілі мөлшерде қажет және жиынтық күйінде әсер етеді.

Олардың біреуі өте қажет, екіншілері орташа, ал үшіншілері мүлдем қажет емес, зиянды болуы мүмкін. Сонымен, орта дегеніміз - организмнің өсіп-көбеюіне, тіршілігіне, дамуы мен таралуына тікелей немесе жанама әсер ететін айнала қоршаған орта компоненттерінің жиынтығы. Ал, организмге қажетті жағдайлар деп - тек сол организм үшін алмастыруға келмейтін табиғи ортаның элементтерін айтамыз (Бродский [Brodsky] 1998).

Кейбір түрлердің таралу аймағы өте кең және саны көп, ал басқалары, керісінше, таралу аумағы шағын, олар белгілі бір жер учаскелерінде немесе белгілі бір оқшауланған су қоймаларында ғана тіршілік етеді, мұндай жануарлар эндемиктік түр деп аталады. Әдетте, жануарлардың мекен ету аумағы еш кедергісіз жаппай қамтылады, бірақ, бірқатар түрлердің мекен ету орны климат өзгеру әсерінен екіге бөлінгендігін байқаймыз. Мұндай жағдайларда мекенінің негізгі бөлігі және одан оқшауланған аймақтарда негізгі климат сақталған жерлер қалыптасады. Осы аумақта бұрынғы геологиялық кезеңдерде бұл түрдің таралуы неғұрлым кең болғандығымен түсіндіріледі, содан кейін тіршілік ету шарттары өзгерген кезде, мекендеу орны қысқарып, жануарлар тіршік үшін қолайлы жағдайлар сақталған жерлерде ғана қалды. Мәселен, мұз дәуірінде суыққа төзімді бірқатар түрлер оңтүстікте кеңірек таралған болатын. Климаттың жылынуымен, мұздықтың кері кетуінен кейін, бұл түрдің табиғи таралу аймағы азайды, бірақ ескі, табиғаты өзгермеген, кейбір жерлерінде олар үшін қолайлы климат сақталып қалды және олар сол мекендерде тіршілік етуін жалғастыруда. Негізгі мекен ету орнынан басқа жерде тіршілік етіп жатқан түрлерді реликтивтер деп атайды (ЖШС «Терра» Қашықтан зондылау және ГАЗ орталығы... [Terra LLP Remote Sensing and GIS Center...] 2014).

Жануарлар үшін ін, ұя, ағаш тесігі, үңгір тұрғын үй болып саналады. Бұл орындарды жануарлар демалу, ұйықтау, көбею, ауа-райының қолайсыздығынан және жауларынан жасырыну үшін уақытша немесе үнемі пайдаланады.

Жалпы, Тарбағатай мемлекеттік ұлттық табиғи паркі аумағында омыртқалы жануарлар фаунасы 376 түрден тұрады, оның ішінде балықтар – 19, қосмекенділер – 2, бауырмен жорғалаушылар – 23, құстар – 272, сүтқоректілер – 60 (1-кесте).

Кесте 1- Омыртқалы жануарлар фаунасының жүйелік құрамы
Table 1 – System composition of vertebrate fauna

Класстар	Түрлердің жалпы саны	Ұлттық парк учаскелері		
		Тарбағатай	Қарабас Арқалы	Еміл Қатынсу, Үржар
Балықтар	19	15	2	19
Қосмекенділер	2	2	2	2
Бауырымен жорғалаушылар жорғалаушылар	23	7	12	22
Құстар	272	171	244	194
Сүтқоректілер	60	44	42	33
Барлығы	376	263	302	270

Табиғаттың кез-келген экожүйесінде жануарлардың кездесуі олардың биологиялық қасиеттеріне байланысты болады. Яғни, қоршаған ортада мекен ету орнының таңдалуы жануарлардың тіршілік етуіне, қоректенуіне, сол жерде тұрғылықты пана қылуына өте маңызды.

Ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижесінде бақыланған парк аумағындағы жерлер және мекен ету орындарында кездесетін жануарлар:

1. Еміл және Қатынсу өзендерінің құмды кешендері, бұталары бар барханаралық алқаптарды қоса алғанда. Құстардан сұр және дала бозторғайы, түз жадырағы, шыбжың тасшыбжық, кіші міңгірлек, ұшқалақ және боз сандуғаш, сарығалдақ сұлыкеш, үлкен тағанақ, кәдімгі тентекқұс, қылқұйрық бұлдырық, қарабауыр бұлдырық, дуадақ және т.б. негізгі түрлері болып табылады.

2. Еміл және Қатынсудың тоғай кешендеріндегі құстардың тән түрлері: бұлбұл, қыл үйрек, кәдімгі құрқылтай, қызылқұйрық тағанақ, сарыторғай, ұзақ, сауысқан, қара қарға, кәдімгі түркептер, жағалтай, кәдімгі күйкентай (сурет 2), шалғын құладыны, қара кезқұйрық, кәдімгі көкек. Сүтқоректілерден: борсық, сібір елігі (сурет 3), қабан, құм қоян кездеседі.

Сурет 2 – Ағаш басындағы күйкентай құсының (*Falcon naumanni*) ұясы
Figure 2 – *Falcon naumanni* nest on a tree

3. Өзен жарларында балықшы құс, көкқарға, сарыалқым аражегіш, бәбісек, ұзақ, қараторғай, жауторғай, қылаң торғай, қиыршық тастар мен шөгінділердің ұясында кіші шүрілдек, шөпілдек, өзен қарқылдағы қоныстанады.

4. Арқалы және Қарабаста орнитофаунаның өзіндік бір таулы-шөлді кешені түзілген, олардың негізін сарғалдақ және жартас сұлыкеші, дала, қараалқалы және теңбілтес бозторғай, қасқа және шыбжың тасшыбжық, көк және алабажақ сайрақ, шөл суықторғайы, қызылқанат құралай, шоңайнақ, дала күйкентайы, ителгі, дала қыраны, бүркіт, жыланжегіш қыран, дуадақ, ақбас тырна, кеклік, сұр шіл, қылқұйрық бұлдырық, қарабауыр бұлдырық және т.б. құрайды. Сүтқоректілерден арқар, алтай суыры, сарышұнақ, қызылқұйрық құмтышқан, соқыр тышқан, шақылдақ, түлкі, қасқыр және т.б. тән.

5. Тарбағатай шатқалдарындағы және беткейлеріндегі жапырақты ормандарды зортұмсық бұлбұл, сарыбауыр шымшық, көкшіл шымшық, мысықторғай, кәдімгі құрқылтай, бозбас пайыз, кәдімгі құралай, орман жадырағы, қаршығарең және сұр сандуғаш, жасыл сайрауық, сауысқан, қара қарға, қара сайрақ, қылғытпа сайрақ, үлкен түркептер, құр, жағалтай, күйкентай, маубас жапалақ, құлақты жапалақ, көкек және т.б. мекендейді. Өзен арналарының бойымен мамыр құс, кәдімгі сұлыкеш, тау шақшақай ұялайды. Сүтқоректілерден сібір елігі (сурет 2), марал, тянь-шань аюы (сурет 4), борсық, түркістан сілеусіні және т.б. тән.

6. Жотаның дала және шалғынды беткейлерінің шатқалдарында, үйінділерінде дала және кәдімгі күйкентай, бүркіт, қара сұрқарлығаш, құз және көк кептер, қарға, қошқыл қызылқұйрық, қасқа тасшыбжық, құз және кент қарлығашы, алабажақ сайрақ, кекілік тіршілік етеді.

7. Арша өсінділерінің бойымен арай сайрауық, сарыбауыр сайрауық, қаражемсаулы сайрақ, ала бұлбұл, арша ементұмсығы ұялайды.

8. Альпілік белдеуде астық таулары мен жотаның суайрық тастан жасалған бос жерлер бойынша тау жадырағы мен түз бозторғайы, сондай-ақ тауқарға, сарытұмсық шауқарға, қаратұмсық және боз содырғы, қарабас шақшақ, құлақты бозторғай, бұлдыр және аршашыл құнақа, алқалы татрең, тундралық шіл, гималай ұлары тән. Кейде тазқара, құмай және сақалтай кездеседі. Сүтқоректілерден мұнда арқар, алтай суыры мекендейді, қар барысының мекендегені туралы мәліметтер бар (ЖШС «Терра»... [Terra LLP...] 2014).

Сурет 3 – Тарбағатай тауындағы Әлет ботаникалық қаумалында фотоаппаратқа түскен сiбір елiгi
(*Capreolus pygargus*)

Photo 3 – Siberian deer (*Capreolus pygargus*), photographed in the Aleutian Botanical Reserve on Mount Tarbagatai

Қорытынды

Жер бетіндегі тіршілік иелерінің биологиясы олардың территориялық орналасу факторына байланысты. Осы факторлардың бірі өзгерген болса тіршілік етуші фаунаға кері әсерін тигізіп, сол жерден көшіп кетуіне немесе санының азайып кетуіне ықпал етеді. Жануарлардың санының динамикасын көбейту үшін, олардың мекен ету орындарын қорғап, табиғатын сақтап, қолайлы жағдай жасауымыз қажет. Қорғап отырған табиғи аумақтардағы жануарлардың өсімі молайып, мекен ету аумағы кеңейі, адамдардың табиғатты аялайтындығымен түсіндіріледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

Бродский А.К. 1998. Жалпы экологияның қысқаша курсы. Алматы «Ғылым». 64 б.

ЖШС «Терра» Қашықтан зондылау және ГАЗ орталығы «Тарбағатай» мемлекеттік ұлттық табиғи паркін құрудың жаратылыстану-ғылыми негіздемесі» жобасы. 2014. Алматы. 57 б.

Сурет 4 – Тарбағатай тауында орнатылған фототұзаққа түскен тьянь-шань қоңыр аюы (*Ursus arctos isabellinus*)

Figure 4 – Tien Shan brown bear (*Ursus arctos isabellinus*) from a camera trap installed on Tarbagatai Mountains

REFERENCES

- Brodsky A.K. 1998. A short course in general ecology. Almaty "Science". 64 p.
LLP "TERRA" Center for Remote Sensing and GIS "Natural and Scientific Justification for the Creation of the State National Natural Park" Tarbagatai ". 2014. Almaty. 57 p.

Кабсаметов Р.Ж. Биоразнообразии позвоночных животных и характеристика их места обитания в ГНПП «Тарбағатай»

Аннотация. В статье говорится, что живые организмы могут жить только в благоприятных условиях, поскольку они могут жить только в тесном контакте с окружающей их природной средой. Фактически, изначально объясняется, что животные не выбирали среду обитания, а скорее оказывали адаптивное воздействие на нее. Указаны особенности среды обитания животных и экосистем, встречающихся на территории Тарбағатайского государственного национального природного парка, и виды животных, обитающих в этих экосистемах.

Ключевые слова: фауна, эндемик, реликт, природа, река, гора, ареал.

Kabsametov R.Zh. Biodiversity of vertebrates and characteristics of their habitat in the State National Natural Park “Tarbagatai”

Abstract. The article states that living organisms can only live in favorable conditions, since they can only live in close contact with their natural environment. In fact, it is initially explained that animals did not choose their habitat, but rather had an adaptive effect on it. The article describes the features of the habitat of animals and ecosystems found on the territory of the Tarbagatai state national natural park, and the types of animals that live in these ecosystems.

Keywords: fauna, endemic, relict, nature, river, mountain, areal.